

Д. И. Луничан, Семантички обим соматизама у руском и српскохрватском језику

СЕМАНТИЧКИ ОБИМ  
СОМАТИЗАМА У РУСКОМ И  
СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

ЛАРИСА И. ЛУПАЧОВА

Катедра за руски језик  
Педагошког института Ош (СССР)

UDK 808.61/62—22:808.2—22  
Изворни научни рад

Циљ свога рада јесте опис семантичког обима соматизама (именица које означавају дијелове тијела човјека и животиња) у руском и српскохрватском језику.

Под термином *семантички обим ријечи* мисли се на »скуп свих значења ријечи, од којих се свако састоји од одређеног система сем<sup>а</sup>, тј. елементарних компоненти значења«. Семантички обим ријечи, као што је познато, не исцрпљује се слободним значењима, већ у њега улазе и фразеолошки везана значења, која ријеч понекад поприма испуњавајући функцију компоненте фразеологизма (фразеолошке јединице)<sup>2</sup>. Због тога су бројчани подаци о семантичком обиму соматизама руског и српскохрватског језика, преузети из *Словара современног руског литературног језика (ССРЛЯ)* и *Речника српскохрватскога књижевног језика (РМС—МХ)*<sup>3</sup>, допуњавани новим значењима која су они (соматизми) добили и актуелизовали у саставу фразеолошких јединица. Треба истаћи да именице које означавају дијелове тијела човјека и животиња имају високу фраземотворну активност, тако да дају велики број фразеолошких јединица.

Истраживани су соматизми прасловенског поријекла, будући да су они међу најактивнијима и најубичајенијима и да имају велики број фразеолошких јединица.

Утврђивање семантичког обима соматизама може се видјети на примјеру руског соматизма *глаз* и одговарајуће српскохрватске именице *око*.

Према ССРЛЯ именица *глаз* има три слободна значења:

1. »Орган зрения, состоящий из глазного яблока, закрываемого ве-

<sup>1</sup> Уп.: Ахманова О. С. *Словарь лингвистических терминов*, Москва, Советская энциклопедия, 1969, с. 400.

<sup>2</sup> В. о томе: Ольшанский И. Г. *Полсемия существительных в языке и тексте*, Москва, МГПИ, 1982, с. 72.

<sup>3</sup> *Словарь современного русского литературного языка*, Москва — Ленинград, АН СССР, 1948—1965, т. 1—17; *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад — Загреб, Матица српска — Матица хрватска, 1967, књ. I—IV.

ками»: Ты проштудируй-ка анатомию глаза: откуда тут взяты, как ты говоришь, загадочному взгляду? (Тург.);

2. »Способность видеть: зоркость, зрение«: — Смотрите, кто-то перескочил через плетень... — Что за кошачьи глаза у вас: я ничего не вижу! — говорил Райский и послепил на голос (Гонч.);

3. »Взгляд, взор«: Звенягин изменился в лице. В глазах мелькнула затаенная тревога (Первенц.).

Од 150 фразеолошких јединица с компонентом *глаз* велики дио них групише се око три слободна значења:

1. »Орган вида« ← продирање *глаза*, *глаза* на мокроме месте, *глаза* на лоб лезут, *глаза* не осушаються, делать большие *глаза*, *глаза* сливаются, хлопать *глазами*, выплакать все *глаза* итд.;

2. »Способность глядања« ← исчезать из *глаз*, мозолить *глаза*, в *глаза* не видеть, смотреть во все *глаза*, с *глаз* долой, не упускать из *глаз*, не по *глазам* итд.;

3. »Поглед« ← играть *глазами*, не знать, куда *глаза* девать, не мочь оторвать *глаз*, не сводить *глаз*, дурной *глаз*, куда *глаза* глядят итд.

Многобројне фразеолошке јединице с компонентом *глаз* дају и четири нова фразеолошки везана значења:

4. »Човјек«, које се издваја из фразеолошких јединица *глаз на глаз*, соколиный *глаз*, своими *глазами*, не казать *глаз*, с пьяных *глаз*, между четырех *глаз*, за *глаза*, в *глаза* итд.;

5. »Способность разумијевања« ← закрывать *глаза* на что-либо, протереть *глаза*;

6. »Мишљење« ← в *глазах* упасть, вырасти в *глазах*;

7. »Стање« ← *глаза* — зеркало души, с какими *глазами* появиться.

Семантички обим именице *глаз* упркос великом броју фразеолошких јединица и сразмјерно великом броју (4) фразеолошки везаних значења веома је једноставан. Сва фразеолошки везана значења у јасном су односу према одговарајућим слободним значењима и, што је такође јако важно, показују виши степен апстракције ако се темеље на слободном пренесеном значењу. Тако је фразеолошки везано значење »човјек« сикегдоха примарног значења »орган вида«. Значење »способность разумијевања« метафора је другог слободног значења »способность глядања«. Значење »мишљење« секундарна је метафоризација значења »поглед«, а »стање« секундарни пренос метонимијског типа: »око« — »поглед« — »стање«.

Симетричност слободних и фразеолошки везаних значења именице *глаз* лијепо се прати на следећој табели:

Семантички обим именице *глаз* са унесеним фразеолошки везаним значењима

| Фразеологизми који дају нова, фраз. везана значења  | Значење из фраз. јединица    | Слободна значења именице <i>глаз</i> | Фразеологизми који се групишу око слободних значења  |
|---|------------------------------|--------------------------------------|--|
| Глаз на глаз, соколинији глаз, не казати глаз, с пјаних глаз, между четирех глаз, за глаза, в глаза итд.      | 4. »Човјек«                  | ← 1. »Орган вида«                    | Продирати глаза, глаза на мокроме месте, глаза на лоб лезут, делати большие глаза, как бельмо в глазу, хлопати глазами и др.                 |
| Пускати пыль в глаза, откривати глаза, колети глаза, для отвода глаза, закривати глаза, протерети глаза и др. | 5. »Способност разумијевања« | ← 2. »Способност гледања«            | Исчезати из глаза, мозолити глаза, в глаза не видети, смотрети во все глаза, с глаза долой, не упустити из глаза.                            |
| В глазах упасти, вырасти в глазах, в глазах итд.  | 6. »Мишљење«                 | ← 3. »Поглед«                        | Играти глазами, не знати куда глаза девати, не мочи оторвати глаза, не сводити глаза, дурной глаза, куда глаза глядят, вскидывати глаза итд. |
| Глаза — зеркало души, глаза разгорелись итд.  | 7. »Стање«                   |                                      |  |

Руска именица *глаз* има тако седмозначни семантички обим: 3 слободна и 4 фразеолошки везана значења.

Што се тиче српскохрватског еквивалента (именице *око*), специфичност његова семантичког обима састоји се у постојању десет слободних и пет фразеолошки везаних значења, укупно, дакле, петнаест:

1. »Орган чула вида у човјека и животиње«: *Око да му испадне од несносне боли.* (Матош)

2. »Назив од милоште, у тепању блиској, драгој особи«: *Сестро моја, обје очи моје!* (НПХ)

3. а) »Извор гдје вода тихо извире.« (Вук Рј.); б) »мјесто у језеру с подводним извором«: *Такав вир /у Скадарском језеру/, где се у прво пролећне дане скупи највише укљева, зове се око.* (Нен. Јљ.)

4. »Језеро ледничког поријекла«: *Наш их народ зове »морске очи« /ледњачака језера/. (ОГ)*

5. »Ограђено мјесто, преградак у амбару«: *Препунише се торови, пресуше се амбарска окна, пренапуни се кућа.* (Коч.)

6. »Направа са стакленим, кружним прозорчићем која се ставља на врата, шпијунка«: *Предомишљао сам се, али сам, провиривши кроз око на вратима, отворио.* (Поп. Ј.)

7. »Отвор, шупљика на мрежи«: Надошла би риба с дебелого мора, упливала у сплет ока рибаревих мрежа. (Креш.)

8. »Пуп, пупољак, клица«: Резали /су се кромпири/ на толико комада колико имају ока. (Бен.)

9. »Округла шара на пауновом репу«: У хаљини од златна ткања, на коју су везена ока паунових пера. (Креш.)

10. »Лучни дио моста, отвор испод лука на мосту«: Над ријеком стари граде ћуприју на седам ока. (Наз.)

11. »Способност гледања« ← бјежи(те) ми с *очију*, не излази ми пред *очи* итд.

12. »Поглед« ← не скидати *ока* с кога, запети *оком*, држати на *оку* итд.

13. »Човјек« ← *очи* у *очи*, из *ока* у *око*, соколово *око* итд.

14. »Способност разумјевања« ← отворити *очи*, добро отворити *очи*.

15. »Мишљење« ← у *очима* чијим пасти, у *очима* порастити итд.

Остале фразеолошке јединице с компонентом *око* групичу се само око слободних значења: бацати (сасути, сипати) пијесак (прах, прашину, пепео, луг) коме у *очи*, Аргусове *очи*, бити коме три у *оку*, врана врани *очи* не вади, гледати испод *ока* (*очију*), гледати право у *очи*, гутати *очима*, далеко од *очију*, далеко од срца и др.

Поређећи семантичке обиме анализираних лексема може се закључити да генеза и карактер њихова развитка уопште нису истоветни. Сва слободна значења именице *око* развила су се на основу метафоричких преноса значења. Ниједно значење ове именице не подудара се са руским (осим првога). Тако различите асоцијације везане су, по свој прилици, за различиту перцепцију предмета објективне стварности, различита темељна знања.

Међутим, различити семантички обими никако не представљају општу законитост својствену цијелом корпусу анализираних соматизама нити искључују могућност постојања идентичних (једнаких) или аналогних (сличних) структура значења.

Као очигледна илустрација за речено могу послужити соматизми *лицо* (*лице*) са идентичним и *зуб* (*зуб*) са аналогним семантичким обимима.

Тако руски соматизам *лицо* има следећи систем значења:

1. »Передняя часть головы человека«: Старушка со слезами поцеловала бледное, томное лицо племянницы и села подле нее (Пушк.).

2. »Выражение внутреннего состояния на лице«: Вы бы видели его лицо;

3. »Индивидуальный облик, отличительные черты кого-, чего-либо«: Сохранить свою индивидуальность, свое лицо в искусстве, будь это ли-

тература, музика, живопис, сцена, считалось большими мастерами искусства в минувшее время очень существенным и важным (Телеш.). Красная Армия — лицо и душа страны. В ней отражены все высокие достоинства нашего народа (Толст. А.);

4. »Передняя, верхняя, наружная сторона чего-либо«: В доме Бетленга жили шумно и весело. И самое лицо дома было веселое, стекла окон блестели ясно, зелень цветов за ними была разнообразно ярка (Горьк.);

5. »Человек как отдельная личность; человек как член общества«: Запятки были заняты лицом лакейского происхождения (Гог.);

6. »Грамматическая категория, выражаемая глагольными формами и личными местоимениями«: Неопределенная форма, причастия и деепричастия не изменяются по лицам и не являются поэтому собственно спрягаемыми формами, но они входят в систему глагола (Граммат. рус. яз.).

Из 26 фразеолошких јединица са компонентом *лицо* издвајају се још два значења овога соматизма:

7. »Пажња« ← поворачиваться *лицом* (антоним — поворачиваться спиной);

8. »Временска или просторна близина« ← перед *лицом* „мерти, перед *лицом* опасности, *лицом* к *лицу*.

Поред двају нових значења из фразеолошких јединица с компонентом *лицо* издвојена је и једна потенцијална сема примарног значења — »спољашњост«. Она се испољава у фразеолошким јединицама с *лица* воду не пить, ийти (не ийти) к *лицу*, не к *лицу*. Ова битна сема соматизма *лицо*, издвојена захваљујући фразеолошким јединицама,<sup>4</sup> не прелази, међутим, у самосталну семему, јер не именује нови денотат, него само указује на однос околине према њему.

Остале фразеолошке јединице с компонентом *лицо* распоређују се по слободним значењима:

1. »Предњи дио човјечје главе« ← знати в *лицо*, в поте *лица*, черты *лица* итд.;

2. »Израз унутрашњег стања« ← *лица* нет, измениться в *лице* итд.

Српскохрватски соматизам *лице* у РМС-МХ појављује се у следећем облику:

1. »Предња страна главе у човјека«: Он паде *лицем* на кривет и горко зариди. (Јаз. Ј.)

<sup>4</sup> »Семе које се особито истичу приликом ступања компонената у фразеолошку јединицу могу се налазити на периферији семантичке структуре рјечи као самосталне рјечничке јединице и видно се одвајати од њених основних номинационих и номинационо-деривационих значења.« Авалиани Ю. Ю. Семантичка структура слов-компонентов и семантичка структура фразеолошких јединица. У књ.: Бюллетень по фразеологии, Самарканд, 1972, № 1, с. 6.

2. »Особа, личност«: На бини се појави једно ново лице. (Уск.)
3. »Предња страна зграде окренута улици, прочеље, фасада«: Лицом је гледала зграда на страну одакле је прилаз од пута. (Ђал.)
4. »Изглед; облик, карактеристичне одлике, обиљежје«: Здружите се громи и потреси, српској земљи друго лице дајте. (Њег.)
5. »Права, боља страна чега (најчешће неке тканине); страна одјеће с које се она носи; површина (чега)«: Кад изврне на лице крзно ћурка, постане »дивљи вук«. (Сек.)
6. »Грамматичка категорија код замјеница и глагола којом се означава особа која говори (1. л.), саговорник (2. л.) и особа или предмет о коме се говори (3. л.)«

Из 26 фразеолошких јединица с компонентом *лице* изводе се још два значења овога соматизма:

7. »Временска или просторна близина« ← *лицем у лице*, *пред лицем* цијелог свијета;
8. »Пажња« ← окретати *лице*.

Остале фразеолошке јединице с компонентом *лице* распоређују се по слободним значењима: гледати смрти у *лице*, *лице* и наличје медаље, *лицем* на (тај дан), правити кисело *лице*, нестати с *лица* земље, освјетлати *лице* (образ) итд.

Из до сада наведеног види се да именице *лицо* и *лице* имају једнак систем како слободних тако и фразеолошки везаних значења.

Занимљиви су и раније споменути соматизми *зуб* и *зуб* са аналогним семантичким обимима.

Руска именица *зуб* описана је у ССРЛЯ на сљедећи начин:

1. »Костный орган во рту, служащий для захватывания, удержания и разжевывания пищи«: ... У нас поймали одну небольшую акулу. Я осмотрел рот у ней! Зубы расположены в четыре ряда, мелкие, но острые, как пила (Гонч.);

2. »Острый выступ на чем-либо, зубец«: Шла борона прямехонько, Да вдруг махнула в сторону — На камень зуб попал (Некр.).

Највећи дио фразеолошких јединица с ријечју *зуб* групише се око почетног значења »коштани орган у устима«: *зубами* держаться, *зубы* стискивать, *зубы* съестъ, в *зубах* навязло, в *зубы* коню смотреть, *зуб* на *зуб* не попадает.

Поред ових слободних значења из фразеолошких јединица с компонентом *зуб* издваја се и једно ново фразеолошки везано значење — »злоба« из фразеолошких јединица *иметь зуб* на (против) кого-либо, *точить зубы*, *показывать зубы* итд.

У српскохрватском језику именица *зуб* има четири слободна значења, од којих у руском језику за два постоје, а за два уопште нема аналогних (значења):

1. »Једна од бјеличастих, коштаних глеђосаних плочица, усађених у вилице, које служе за кидање и дробљење хране у устима«;

2. »Оштрији изрезак или зарезак на разним предметима (тестери, пили, чешљу и сл.), зубац«: Дешавале /су се/ ствари које је госпа Нола још теже разумевала него прописне колаче и виљушке са четири или три зуба. (Сек.)

3. »Избочина у стијени, у зиду или на другом чему, у облику зуба«: Зуб — избочина, честа у гребену. Често се повезује заједно по неколико зубаца. (З—Г.)

4. »Истакнути дио на окидачу и на разним механизмима«: Окидач (обарача)... на горњем дијелу има »зуб«, који запиње у »зарез« ударача. (Стр.)

Као и у руском, неке фразеолошке јединице с компонентом *зуб* и у српскохрватском језику дају и ново (пето), фразеолошки везано значење »злоба«: имати *зуб* на кога, показати *зубе* и др.

На основу аналошке анализе структуре значења прасловенских соматизама двају сродних језика може се саставити сљедећа табела њихових семантичких обима и фраземотворне активности:

| Број значења | Соматизми рускога језика |  |                 | Соматизми српскохрватскога језика |  |                 | Групе |
|--------------|--------------------------|--|-----------------|-----------------------------------|--|-----------------|-------|
|              | Број именица             | Број именица које имају фраз. јединице | Број фраз. јед. | Број именица                      | Број именица које имају фраз. јединице | Број фраз. јед. |       |
| 1            | 10                       | 6                                      | 72              | 4                                 | 3                                      | 27              | I     |
| 2            | 8                        | 7                                      | 108             | 22                                | 22                                     | 303             |       |
| 3            | 7                        | 7                                      | 121             | 7                                 | 5                                      | 222             |       |
| 4            | 6                        | 4                                      | 98              | 5                                 | 5                                      | 180             |       |
| 5            | 4                        | 6                                      | 57              | 5                                 | 3                                      | 96              |       |
| 6            | 8                        | 8                                      | 60              | 3                                 | 3                                      | 42              | II    |
| 7            | 5                        | 3                                      | 203             | 3                                 | 2                                      | 331             |       |
| 8            | 5                        | 5                                      | 111             | 2                                 | 4                                      | 190             |       |
| 9            | 3                        | 3                                      | 101             | 4                                 | 3                                      | 189             |       |
| 10           | 1                        | 1                                      | 80              | 2                                 | 2                                      | 570             |       |
| 11           | 2                        | 2                                      | 553             | 2                                 | 2                                      | 121             |       |
| 12           | 1                        | 1                                      | 72              | —                                 | —                                      | —               |       |
| 13           | —                        | —                                      | —               | 1                                 | 1                                      | 269             |       |
| 14           | —                        | —                                      | —               | —                                 | —                                      | —               | III   |
| 15           | —                        | —                                      | —               | 1                                 | 1                                      | 320             |       |
| 16           | —                        | —                                      | —               | —                                 | —                                      | —               |       |
| 17           | —                        | —                                      | —               | —                                 | —                                      | —               |       |
| 18           | 1                        | 1                                      | 31              | —                                 | —                                      | —               |       |
| Укупно       | 61                       | 55                                     | 1667            | 61                                | 55                                     | 2860            |       |

Поређење изнијетих података даје следеће резултате:

1. Соматизми руског и српскохрватског језика дијеле се на три групе. У првој су једнозначни соматизми. Њих у руском има 10, а у српскохрватском језику 4, што чини 6%, односно 2,4% од укупног броја соматизама. Другу групу чине соматизми који имају од 2 до 10 значења. Њих је у руском 47, тј. 77%, а у српскохрватском језику 54, тј. 88%. Најзад, у трећу групу улазе соматизми са семантичким обимом од преко 10 значења (11—18). У руском је оваквих соматизама 4 (*голова, рука, язык, хвост*), у српскохрватском такође 4 (*рука, око, срце, реп*), што чини 6% укупног броја соматизама.

2. Највећи дио соматизама двају упоређиваних језика многозначан је: у руском 51 од 61 именице (83%), у српскохрватском 57 од 61 (93%).

3. У сфери многозначних соматизама и у руском и у српскохрватском језику запажа се (на нивоу тенденције) обрнуто пропорционална зависност: с повећањем броја значења у семантичким обимима долази до извјесног смањења броја лексичких јединица.

4. Соматизми III семантичке групе, који имају велик број значења (11—18), у оба језика појављују се веома ријетко: у руском их је 4, у српскохрватском такође 4.

5. Број једнозначних соматизама у руском језику упадљиво је већи него у српскохрватском. Само су 4 соматизма у српскохрватском једнозначна — *голијен, икра, јетра, пупак*.

6. У пирамиди семантичких обима соматизама највише значења у руском језику има именица *хвост* (18), а у српскохрватском именица *око* (15 значења).

Са становишта фраземотворне активности соматизама који су представљени у табели запажа се следеће:

7. Од 61 именице велики дио њих и у руском и у српскохрватском језику образује фразеолошке јединице — у руском 1667, у српскохрватском 2860, што је у просјеку 27, односно 46 фразеолошких јединица по једној фраземотворној именици.

8. Ако се с повећањем семантичког обима број лексичких јединица смањује, онда се удио јединица које улазе у састав фразеологизама (у процентном односу), напротив, постојано приближава износу од 100% — почев од групе трозначних у српскохрватском и осмозначних у руском језику све оне образују фразеолошке јединице. У томе односу многозначни соматизми II и III групе јасно се супротстављају једнозначнима.

На тај начин семантички обими соматизама у руском и српскохрватском језику имају много заједничкога:

— бројчану превласт многозначних соматизама;



— незнатан удио једнозначних и појединачно присуство вишеструко многозначних<sup>5</sup> соматизама;

— постојање и слободних и фразеолошки везаних значења у семантичком обиму;

— ширење семантичког обима соматизама фразеолошки везаним значењима, која се образују на основу метонимијског и метафоричког преноса значења.

— подударање маханизама развитка значења соматизама;

— високу фраземотворну активност.

Посматрани семантички обими имају, међутим, и низ специфичности:

— виши степен полисемантичности соматизама у руском језику;

— превласт соматизама са аналогним семантичким обимима над соматизмима са идентичним и различитима;

— приоритет српскохрватских именица на плану њихове фраземотворне активности: с гледишта укупног броја фразеолошких јединица са соматизмима, броја соматизама који могу образовати фразеолошке јединице, просјечног броја фразеолошких јединица на једну фраземотворну именицу и максималног броја фразеолошких јединица по једној лексеми;

— неподударање структуре и броја значења, без обзира на истоветан механизам њихова образовања.

## СЕМАНТИЧЕСКИЙ ОБЪЕМ СОМАТИЗМОВ В РУССКОМ И СЕРБСКОХОРВАТСКОМ ЯЗЫКАХ

### Резюме

В настоящей статье предпринята попытка описания семантического объема соматизмов общеславянского происхождения в двух родственных языках: в русском и сербскохорватском. В качестве иллюстрации использованы слова глаз — око, лицо — лице, зуб — зуб. Результаты проведенного анализа представлены в таблице, которые послужили базой для следующих выводов: соматизмы русского и сербскохорватского языков распадаются на три семантические группы; основной массив соматизмов многозначен; доля однозначных и сильномногозначных соматизмов незначительна; на уровне тенденции обнаруживается обратная пропорциональная зависимость: с увеличением числа значений происходит некоторое уменьшение числа лексических единиц; в русском языке степень полисемантичности выше; наблюдается приоритет сербскохорватских существительных в плане фразеомообразовательной активности: с точки зрения общего корпуса фразеологических единиц с соматизмами, количества соматизмов, способных образовывать фразеологизмы, среднего числа фразеологизмов на одно фразеомоактивное существительное и т. д.

<sup>5</sup> Вишеструко многозначнима сматрају се именице са више од 10 значења, многозначнима оне које имају 2—10 значења.